

سازماندهی فضایی روستاها از دیدگاه جغرافیای کاربردی (مطالعه موردی: شهرستان صومعه سرا)

دکتر حسین آسایش

دانشیار گروه جغرافیا دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران

دکتر فاطمه کوچکی نژاد ارم ساداتی

عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرمانشاه

چکیده:

روند کنونی توزیع جمعیت، فعالیت و خدمات در سطح ناحیه مورد مطالعه به تبع ساختار فضایی کشور، نابسامان است. ادامه این روند باعث توزیع نامتعادل تر خدمات و امکانات شده و در نتیجه اشغال نابهنجار محیط طبیعی و تخلیه تدریجی روستاهای کوچک را به نفع شهرها و مراکز بزرگ تر در پی داشته است. با درک مشکلات ذکر شده و با قبول این اصل که برای مدیریت هدفمند و بهینه در جهت توسعه سکونت گاه های روستایی، سازماندهی فضایی و ایجاد سلسله مراتبی مطلوب از سکونت گاه ها ضروری است. تحقیق حاضر در محدوده شهرستان صومعه سرا با هدف دستیابی به چنین نظامی که یکپارچگی فضایی را در سطح ناحیه مورد مطالعه تحقق ببخشد به انجام رسیده است. در این تحقیق که با رویکردی سیستمی - رفتاری انجام شده است، با به کارگیری از الگوی رفتاری و استفاده از مدل ها، سازمان فضایی موجود ناحیه مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته، سپس با توجه به نتایج حاصل و الگوی رفتاری منبعث از ویژگی های فرهنگی - اجتماعی - سیاسی و اقتصادی روستاییان الگوی مناسبی برای ایجاد نظام سکونت گاهی مطلوب پیشنهاد شده است.

واژگان کلیدی: سازماندهی فضایی، فضا، جغرافیای کاربردی، دیدگاه جغرافیایی.

مقدمه:

یکی از پیامدهای نامطلوب ناشی از اجرای سیاست‌های توسعه در کشور طی چند دهه اخیر نابسامانی و عدم توازن در نظام سلسله مراتبی سکونت‌گاه‌هاست. بازتاب این سیاست به صورت رشد سریع شهرها به ویژه شهرهای بزرگ و تضعیف نقش شهرهای میانی و کوچک و نیز حذف حلقه‌های پیوند دهنده شهرها و سکونت‌گاه‌های روستایی ظاهر گردیده است. علاوه بر عرصه ملی، در سطح منطقه‌ای نیز قابل مشاهده است به طوری که گسستگی در سازمان فضایی و سلسله مراتب سکونت‌گاهی ناحیه مورد مطالعه یکی از این موارد می‌باشد. این امر علاوه بر ایجاد مشکلات و تنگناهایی برای مراکز بزرگ‌تر و شهرها، مانع بهره‌گیری مناسب از توان‌مندی‌های موجود در نقاط کوچک شده است. با توجه به مطالب یاد شده، متناسب با توان‌مندی‌ها و استعداد محیط طبیعی آن‌ها و نیز جلوگیری از تمرکز بیش از حد امکانات و جمعیت در نقاط خاص، ایجاد یک نظام سلسله مراتبی مطلوب اجتناب‌ناپذیر است.

تحقیق حاضر در پی آن است تا ضمن شناسایی عوامل به وجود آورنده عدم تناسب، سازمان فضایی شهرستان مورد مطالعه را بررسی کند و با استفاده از چند روش علمی به ارزیابی نظام سکونت‌گاهی فعلی بپردازد و سرانجام با استفاده از نتایج حاصل از این روش‌ها و لحاظ کردن رفتار محیطی موجود در بین سکونت‌گاه‌های مستقر در پهنه شهرستان مورد مطالعه، الگوی مناسب و بهینه‌ای برای نظام سلسله مراتبی سکونت‌گاهی ناحیه مورد مطالعه ارائه نماید.

۱- طرح تحقیق:**۱-۱- بیان مساله**

آنچه در شکل‌گیری و استقرار سکونت‌گاه‌های روستایی در پهنه سرزمین به عنوان عوامل اصلی و کلیدی نقش دارند و به عبارتی ساختار فضایی مکانی را شکل می‌دهند، می‌توان عوامل اکولوژیک، اجتماعی - اقتصادی، تاریخی، ساخت حکومتی و ایدئولوژی حاکم و سیاست‌گذاری‌ها دانست، که به صورت متغیرهای مختلف بر یکدیگر اثر متقابل دارند و به صورت سلسله‌وار باعث پیدایش و استقرار سکونت‌گاه‌ها می‌شوند و ساختار فضایی ویژه‌ای را به صورت یک نظام (سیستم) شکل می‌دهند. تا زمانی که جایگاه و نقش هر یک از اجزا در کل نظام بر اساس توانایی‌های درونی آن بوده و عملکرد و کارکرد هر جزء مکمل اجزای دیگر باشد، تداوم و توسعه نظام را در پی داشته و هر سکونت‌گاه قادر به پاسخگویی به نیازهای اساسی ساکنانش خواهد بود. اما اگر به دلایلی جزئی از اجزای نظام پیوسته در تقابل سایر اجزا قرار گیرد و یا روابط حاکم بر مجموعه نظام دچار اختلال گردد، زمینه ضعف، رکود و در نهایت متلاشی شدن ساختار آن فراهم خواهد شد. به عبارت دیگر «توسعه فضایی ممکن است به تمرکز مطلق (قطبی شدن) و حذف پراکندگی ختم شود» (صرافی، ۱۳۶۴، ۱۱)

فقدان روابط سلسله مراتبی در بین سکونت‌گاه‌های روستایی از شکل‌گیری و توسعه شهرهای میانی و متوسط جلوگیری کرده و در ظهور شهرهای تک قطبی و چند میلیونی تاثیر داشته است. در حال حاضر نظام توسعه شهری نیز با مشکلات و تنگناهای اساسی روبرو شده است. و الگوی استقرار جمعیت و کانون‌های

زیستی از بهره‌گیری متناسب ظرفیت‌ها و استعداد‌های موجود تبعیت نکرده و سیمای اسکان جمعیت، تصویری متعادل و متناسب را به دست نمی‌دهد. (ارجمندنیا، ۱۳۶۸، ص ۲۸)

در تحقیق حاضر سؤال‌های زیر مطرح است :

- آیا می‌توان با تحلیل نظام سکونت‌گاهی و عوامل تاثیرگذار بر آن به سازماندهی متناسبی از جمعیت - فعالیت و خدمات دست یافت؟

- توزیع فضایی کارکردهای مختلف و سکونت‌گاه‌ها از چه نظمی برخوردار است؟

- چگونه می‌توان توزیع سکونت‌گاه‌ها را برای پویایی هر چه بیشتر محیط روستا و فعالیت بهبود بخشید؟

سوالات و مشکلات یاد شده علاوه بر خودنمایی در عرصه ملی، در سطح پایین‌تر (ناحیه) نیز قابل مشاهده می‌باشد. به طوری که بررسی این مسئله در شرایط خاص یعنی شهرستان صومعه‌سرا مؤید این مطلب است. در محدوده مورد مطالعه نیز سکونت‌گاه‌ها در اندازه‌های مختلف و با دارا بودن وضعیت اکولوژیکی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی متفاوت استقرار یافته‌اند و همین تفاوت‌ها باعث عدم توزیع بهینه خدمات و فعالیت‌ها و جمعیت شده است. عدم وجود زیرساخت‌های فیزیکی، دسترسی، روابط میان سکونت‌گاه‌ها به ویژه نقاط کوچک را با مرکز شهرستان دچار اختلال کرده است.

۲-۱- اهداف تحقیق:

اهداف عمده این تحقیق عبارت است از:

۱- ارزیابی و شناخت نظام فضایی موجود سکونت‌گاهی، شناسایی اجزا و تعامل بین کارکردهای متفاوت در سطوح مختلف سکونت‌گاهی

۲- سطح‌بندی سکونت‌گاه‌ها که باعث ایجاد یکپارچگی فضایی در سطح ناحیه مورد مطالعه و تقویت روابط منطقی بین سکونت‌گاه‌های گوناگون در سطوح مختلف می‌شود.

۳-۱- فرضیه‌های تحقیق:

۱- شهر صومعه‌سرا به‌عنوان شهر برتر ناحیه، تمرکز قطبی قوی بر کلیه نقاط سکونت‌گاهی شهرستان داشته و در نتیجه نظام سکونت‌گاهی ناحیه مورد مطالعه از اصول سیستمی تبعیت نمی‌نماید.

۲- توزیع فضایی کارکردها براساس شاخص‌های جمعیت، فعالیت، موقعیت و رابطه میان سکونت‌گاه‌ها در سطوح مختلف نظام سکونت‌گاهی نابسامان است.

۳- نابسامانی در نظام سکونت‌گاهی شهرستان صومعه‌سرا، ناشی از فقدان رابطه منطقی و مکمل پراکنش فضایی کارکردها و مکان‌های مرکزی است.

۴- عوامل طبیعی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی - اداری هر یک در سازمان فضایی سکونت‌گاه‌ها نقش معینی دارند. ولی برخی از ویژگی‌های این سازمان مانند موقعیت استقرار، تراکم، تفرق و اندازه جمعیت سکونت‌گاه‌ها شدیداً تحت تاثیر عوامل طبیعی شکل گرفته‌اند.

۱-۴- روش تحقیق و مراحل آن:

با توجه به نوع مطالعه و فرضیه‌های مطرح شده، رویکرد حاکم بر تحقیق، رویکرد سیستمی و رفتاری است و در مراحل مختلف از روش‌های تحقیق متفاوت استفاده شده است. در قسمت معرفی وضع موجود از روش توصیفی- تحلیلی، برای ارزیابی و تبیین نظام سکونت‌گاهی ناحیه از روش تحلیلی و در قسمت ارائه الگوی پیشنهادی بیشتر جنبه‌های کاربردی مد نظر بوده است.

جامعه آماری عبارتند از سکونت‌گاه‌های روستایی شهرستان صومعه‌سرا که شامل ۱۴۹ روستا در قالب سه بخش و هفت دهستان است.

برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از چندین مدل کمی استفاده شده است. شاخص‌ها و متغیرهای مورد استفاده شامل متغیرهای اقتصادی- اجتماعی- فرهنگی و خدماتی است که در سطح روستاهای ناحیه مورد مطالعه جمع شده است.

۲- مبانی نظری و پیشینه تحقیق:

اولین گروه از نظریه‌های مربوط به برنامه‌ریزی مدیریت سکونت‌گاهی روستایی براساس این دو فرض استوار بودند: اول این که سکونت‌گاه‌های روستایی، بخشی از یک الگوی سلسله مراتبی محسوب می‌شوند و دوم این که عملکرد این سلسله مراتب باید به وسیله تعدادی از نقاط گرهی در داخل نظام تقویت شود. (کلاک، ۱۹۸۳، ۶۴)

یکی از اساسی‌ترین نظریه‌ها در این رابطه نظریه یا رویکرد فیزیکی، کالبدی اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، فضایی- ناحیه‌ای و منطقه‌ای (استعلاجی ۱۳۸۰ و ۳۶ و ۳۴)

سلسله مراتبی سکونت‌گاهی (مکان مرکزی)، آستانه‌های متغیر، صرفه‌جویی‌های ناشی از مقیاس، مراکز رشد، مرکز پیرامون و روستا شهری می‌باشد (پاپلی یزدی، ۱۳۸۲، ۱۷۷)

معروف‌ترین نظریه در این رابطه نظریه مکان مرکزی است که نخستین بار مارک جفرسون در سال ۱۹۵۱ مطرح کرد و سپس والتر کریستالر در سال ۱۹۵۳، کاری زیربنایی روی آن انجام داد. این نظریه توسط لوش توسعه یافت و پس از او بری و گاربون با تاکید بر تامین خرده فروشی‌ها و خدمات برای مصرف‌کنندگان در مرکز مکان مرکزی، گسترش بیشتری به آن دادند. (ماندال ۱۹۸۸، ۲۳ و ۱۰)

۳- کلیاتی در مورد ناحیه مورد مطالعه

صومعه‌سرا یکی از شهرستان‌های غربی استان گیلان است. مختصات جغرافیایی آن ۲۷ درجه و ۱۸ دقیقه عرض شمالی و ۴۹ درجه و ۱۸ دقیقه طول شرقی و دارای مساحتی در حدود ۵۷۹/۶۸ کیلومتر مربع می‌باشد. شهرستان صومعه‌سرا از سمت شمال به شهرستان بندرانزلی، از شرق به شهرستان رشت و شفت و از جنوب به شهرستان فومن و از غرب به شهرستان ماسال محدود می‌گردد. (نقشه ۱). شیب عمومی ناحیه از جنوب به شمال است. از لحاظ اقلیمی، با توجه به موقعیت آن و از لحاظ عرض جغرافیایی و نزدیکی به منابع رطوبتی، دارای آب و هوای معتدل و مرطوب است. متوسط ریزش‌های جوی سالانه ۱۱۳۰ میلی متر بوده و در فصول و ماه‌های مختلف سال نوساناتی را نشان می‌دهد. شهرستان صومعه‌سرا مانند سایر نقاط استان گیلان

رودخانه‌های کوچک و بزرگ متعددی دارد که این رودخانه‌ها از بخش جنوبی شهرستان فومن سرچشمه گرفته و پس از گذشتن از شهرستان‌های فومن - شفت و صومعه‌سرا به تالاب بندرانزلی سرازیر می‌گردد.

خاک‌های ناحیه در کل جز خاک‌های مناطق مرطوب و از نوع رسی است. تراکم جمعیت روستایی به تبعیت از شرایط طبیعی تقریباً در تمام سطح ناحیه یکسان است به جز ناحیه‌ای کوچکی در جنوب آن که کوهستانی است و از تراکم جمعیت کاسته می‌شود. در ایجاد چنین توزیع متعادل، نقش اصلی را وجود منابع آب و خاک قابل دسترس ایفا می‌کند. در بررسی ساختار اجتماعی شهرستان می‌توان به جوانی جمعیت، بالابودن درصد جمعیت روستایی، بالابودن درصد باسوادی و تراکم نسبی و بیولوژیکی بالا اشاره کرد. (جدول ۱) از نظر مهاجرتی روند عمومی مهاجرت، حرکت ساکنان روستاهای کوچک به سمت روستاهای بزرگ تر و مراکز شهری و از این مراکز به سوی شهرهای بزرگ تر خارج از شهرستان است.

از نظر اقتصادی معیشت اغلب روستاییان به کشاورزی - باغداری و صنایع تبدیلی وابسته به کشاورزی متکی است. بخش صنعت و خدمات در ناحیه مورد مطالعه اهمیت چندانی ندارد. از لحاظ زیرساخت‌ها و خدمات و تسهیلات عمومی موجود در روستاها مشکل چندانی وجود ندارد و اکثر ساکنان روستاهای ناحیه از کلیه امکانات برخوردار می‌باشند.

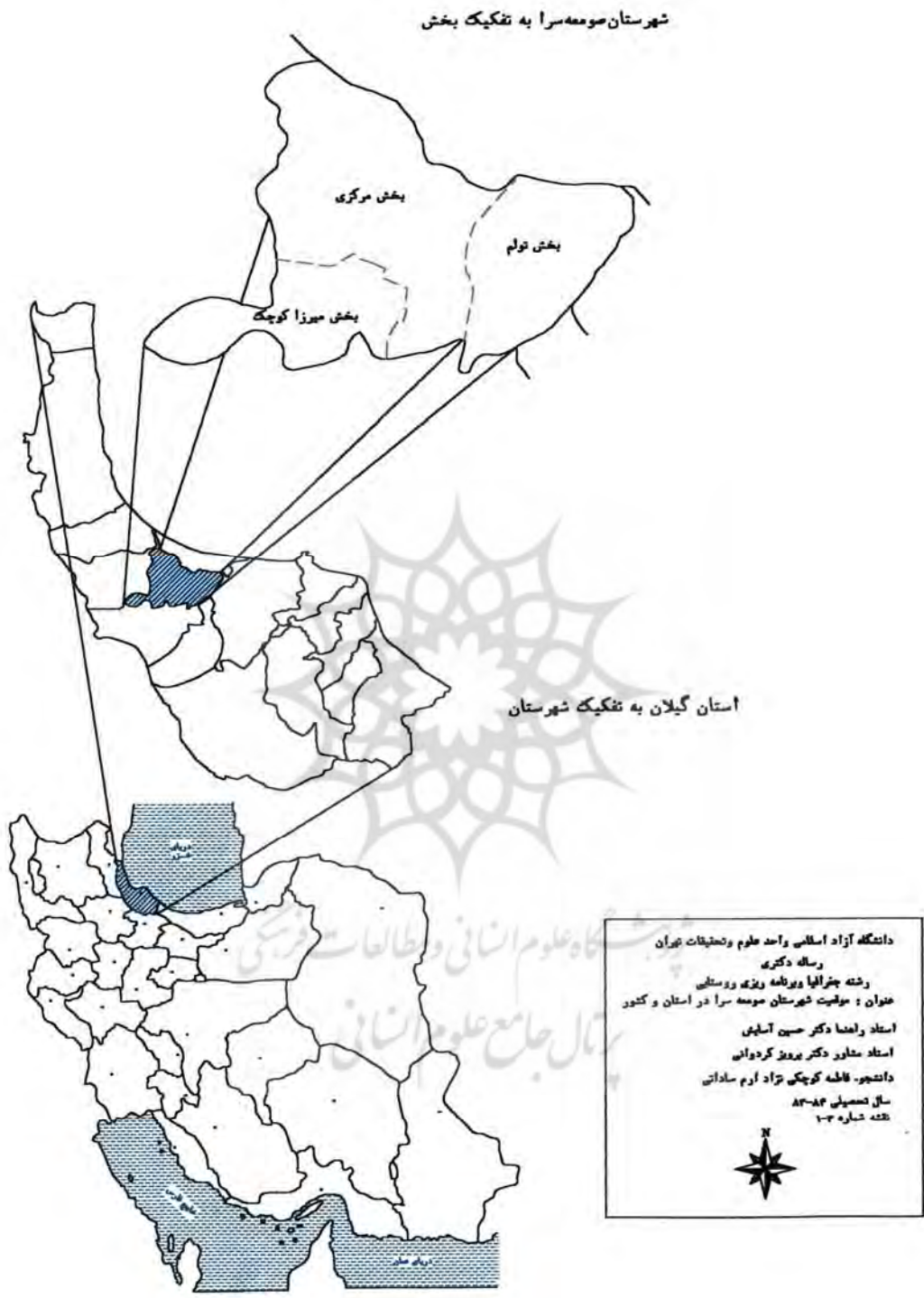
۴- کاربرد روش‌ها :

۴-۱ روش دسترسی مرکزی با استفاده از روش مستقیم و غیرمستقیم فاصله از طریق جدول ماتریسی ارتباط روستاها نسبت به هم مورد بررسی قرار گرفت و وضعیت راه‌ها مشخص گردید و روستاها براساس وجود یا عدم

جدول ۱ - ترکیب سنی جمعیت شهرستان صومعه‌سرا به تفکیک بخش در سال ۱۳۷۵

جمعیت							شرح	
۶۵ ساله و بیشتر		۶۴-۱۵		۱۴-۰		کل جمعیت	نام سکونت‌گاه	
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد		تعداد
۶	۱۸۵۷	۶۱	۱۵۶۱۶	۳۳	۸۲۰۹	۱۰۰	۲۵۸۳	بخش تولم
۸/۳	۳۷۹۲	۶۰	۲۷۲۳۷	۳۱/۷	۱۴۳۹۴	۱۰۰	۴۵۴۲۳	بخش مرکزی
۶	۱۷۴۳	۵۵/۶	۱۶۷۱۶	۳۸/۵	۱۱۵۹۰	۱۰۰	۳۰۰۵۰۰	بخش میرزا کوچک
۷/۲	۷۳۹۲	۵۹	۵۹۵۶۹	۳۴	۳۴۰۹۳	۱۰۰	۱۰۱۱۵۶	کل شهرستان

ماخذ: مرکز آمار ایران، شناسنامه آبادی‌های کشور، سرشماری عمومی نفوس و مسکن شهرستان صومعه‌سرا سال ۱۳۷۵

نقشه ۱: موقعیت سیاسی شهرستان صومعه سرا

وجود ارتباط مستقیم بین سکونت‌گاه‌های روستایی در سطح شهرستان به سه سطح به ترتیب زیر طبقه بندی شدند:

سطح اول: شامل ۱۹ روستا که عمدتاً در مسیر راه اصلی فومن به آستارا قرار داشتند.

سطح دوم: شامل ۱۵ روستا

سطح سوم: شامل ۱۱۵ روستا

۴-۲- روش میزان سنج نهادی گاتمن:

در این روش ابتدا امکانات و تسهیلات خدماتی روستاها را در پنج گروه آموزش، بهداشتی-درمانی، تسهیلات عمومی و خدمات تجاری، ارتباطات و خدمات اداری در جدولی تنظیم نموده و سپس روستاها را با توجه به انواع خدمات موجود در هر یک به سه سطح به ترتیب زیر طبقه بندی کردیم:

سطح اول: ۳۱ نوع خدمت و بالاتر، شامل ۱ روستا

سطح دوم: ۲۰-۳۱ نوع خدمت، شامل ۴ روستا

سطح سوم: کمتر از ۵ نوع خدمت، شامل ۱۴۴

۴-۳- روش وزن دهی مراکز با استفاده از شاخص مرکزیت:

در این روش درجه سرویس‌دهندگی مراکز جمعیتی و تعیین ضرایب مرکزیت هر یک از این مراکز از طریق اندازه‌گیری و سنجش مقدار کمی خدمات موجود در آن‌ها صورت گرفته و بدین شکل عملکرد متقابل نظام سکونت‌گاهی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

به‌طور کلی سطوح موجود در این روش را می‌توان براساس خدمات به شرح زیر طبقه بندی کرد:

سطح اول: شامل ۱ روستا که ۲۱۲ نوع از خدمات موجود در سطح ناحیه را دارا می‌باشد.

سطح دوم شامل: ۴ روستا که ۱۰۰ نوع خدمات با آستانه جمعیتی محدود را دارا می‌باشد.

سطح سوم شامل: ۱۴۴ روستا که کمتر از ۳۰ نوع خدمات را با شعاع عملکردی محدود و آستانه جمعیتی پایین دارا می‌باشند. (جدول شماره ۲)

۴-۴- روش تحلیل نزدیکترین مجاورت

از این روش برای تعیین نوع پراکندگی سکونت‌گاه‌ها، تعیین حوزه بندی سکونت‌گاه‌ها و الگوی پیشنهادی برای توزیع خدمات می‌توان استفاده نمود. ویژگی بارز این مدل آن است که برطبق آن توزیع سکونت‌گاه‌ها در ناحیه را می‌توان در قالب یکی از اشکال خوشه‌ای، تصادفی و یکنواخت تقسیم‌بندی نمود. (آسایش، ۱۳۸۲، ۱۹۰)

با استفاده از روش مذکور فاصله هر روستا با نزدیک‌ترین روستای مجاور برای کلیه روستاهای شهرستان صومعه‌سرا به کیلومتر اندازه‌گیری شد. میانگین این اندازه برای روستاهای واقع در شهرستان صومعه‌سرا ۲/۲۱ کیلومتر به دست آمد که از توزیع بالنسبه متوازی برخوردار است. که علت آن توزیع متعادل منابع آب، توزیع متعادل منابع معیشت از جمله زراعت و دامداری و وضعیت جلگه‌ای ناحیه می‌باشد.

جدول ۲- جدول تطبیقی سطح‌بندی سکونت‌گاه‌های روستایی شهرستان صومعه‌سرا بر اساس روش دسترسی، گاتمن و وزندهی مراکز با استفاده از شاخص مرکزیت

روش دسترسی مرکزی	روش گاتمن	روش وزندهی مراکز	
اول	صیابر	صیابر	
دوم	کسما-طاهر گوراب-لیفشاگردوهند خاله	کسما-طاهر گوراب-لیفشاگردوهند خاله	
سوم	بهمبر - بیشه گاه - جیرسرنوده - لارسر - لشمرزوخ - میان گسگر - آسیاب سرچمن - خانه کنار - راجیر - زیکسار - شکر باغان - کردمحل - مناره بازار - پوستین سرا - خطیبان - دهنده - صیقلاق - بریران - خراط محل - زمسار - مرسارود - سادات محل - کیخستان - چالکسر - سه شنبه - کلسر - سیاه اسطوخ - اسفند - چکوور - فتمه سر - لالم - اومندان - پشتیر - طاهر گوراب - کوده - ملک سر - نوکاشت - ازگم - اسلام آباد - پاسکه - چمتقال - چوبه - دوگور - راسته کنار - سنگ جوب - عریان - فشخام - کما - کهنه سر - نفوت - واقعه دشت - دلیوندان - سمسس - سیاه تن - صیقل وندان - کلنگستان - پیشخان - میانه - کلاشم - پایین - لیفشاگرد - ماتک - نرگستان - نوخاله اکبری - نوخاله جعفری - هند خاله - پشتیر - تنیان - سه سار - مهویزان - مرکیه - فلاح آباد - باقلاکش - صیقلاق - گوراب - مردخه - سیاه درویشان - شیخ محله - صوفیانه - لاکسار - تطف - ولد - ماتک - گازکیشه - بیشگاه بهمبر - خشک رودبار - سارمه - محمودکیان - شالاکا - پلیس راه - سنگ بیچارست - خواجه علیوندان - جیرسربهمبر - شعله بس - خرفکام - گیاکو - جیر گوراب - اشپلم - معاف - وزیر - مازندران محله - طالش محله - شفت محله - بیچارکن - اقامحله بهمبر - خمسر - کلکوه - گلابخوران - سیاوی - لاکسار - اسفند - پاسکه - جیر محله - کسما - خاکیان - رفتگی - سیاکوه - خلیفه کنار	بهمبر - بیشه گاه - جیرسرنوده - لارسر - لشمرزوخ - میان گسگر - آسیاب سرچمن - خانه کنار - راجیر - زیکسار - شکر باغان - کردمحل - مناره بازار - پوستین سرا - خطیبان - دهنده - صیقلاق - بریران - خراط محل - زمسار - مرسارود - سادات محل - کیخستان - چالکسر - سه شنبه - کلسر - سیاه اسطوخ - اسفند - چکوور - فتمه سر - لالم - اومندان - پشتیر - طاهر گوراب - کوده - ملک سر - نوکاشت - ازگم - اسلام آباد - پاسکه - چمتقال - چوبه - دوگور - راسته کنار - سنگ جوب - عریان - فشخام - کما - کهنه سر - نفوت - واقعه دشت - دلیوندان - سمسس - سیاه تن - صیقل وندان - کلنگستان - پیشخان - میانه - کلاشم - پایین - لیفشاگرد - ماتک - نرگستان - نوخاله اکبری - نوخاله جعفری - هند خاله - پشتیر - تنیان - سه سار - مهویزان - مرکیه - فلاح آباد - باقلاکش - صیقلاق - گوراب - مردخه - سیاه درویشان - شیخ محله - صوفیانه - لاکسار - تطف - ولد - ماتک - گازکیشه - بیشگاه بهمبر - خشک رودبار - سارمه - محمودکیان - شالاکا - پلیس راه - سنگ بیچارست - خواجه علیوندان - جیرسربهمبر - شعله بس - خرفکام - گیاکو - جیر گوراب - اشپلم - معاف - وزیر - مازندران محله - طالش محله - شفت محله - بیچارکن - اقامحله بهمبر - خمسر - کلکوه - گلابخوران - سیاوی - لاکسار - اسفند - پاسکه - جیر محله - کسما - خاکیان - رفتگی - سیاکوه - خلیفه کنار	کسما-طاهر گوراب-لیفشاگردوهند خاله

۵- آزمون فرضیه‌ها:

نتایج حاصل از کاربرد روش‌های سطح‌بندی و یافته‌های حاصل از تحقیق، فرضیه‌های مطرح شده را تایید کردند. براساس فرضیه اول که عنوان شد «شهر صومعه‌سرا بر کلیه نقاط سکونت‌گاهی شهرستان تاثیرگذار بوده و نقش قطبی خود را بر منطقه اعمال می‌نماید»

در واقع بخش وسیع روابط کارکردی سکونت‌گاه‌های روستایی با شهر صومعه‌سرا و خدمات متنوع و گسترده در مقیاس مراکز روستایی بوده است. بخشی از کارکردها نیز، به استثنای امور آموزشی و درمانی که درصد مراجعات آن در سطح بخش‌ها بالا می‌باشد، عمدتاً رفتاری اجباری می‌باشد که بنا به تقسیم وظایف اداری می‌بایست در سطح بخش‌ها صورت گیرد موضوع جالب توجهی که بر جایگاه شهر در روابط عملکرد موجود می‌افزاید، نقصان و فقدان روابط سیستمی و سلسله‌مراتبی میان سکونت‌گاه‌های موجود شهرستان به ویژه مراکز در کلیه سطوح موجود دارای این‌گونه خدمات و سکونت‌گاه‌ها هستند.

فرضیه دوم در خصوص «توزیع فضایی کارکردها و رابطه آن با جمعیت» در خلال بررسی‌ها ثابت شد که در توزیع خدمات، عامل جمعیت چندان مورد توجه قرار نگرفته است و این در حالی است که نقش جمعیت در حمایت خدمات موجود به‌عنوان یک اصل مهم و البته نه قطعی در استقرار خدمات و تسهیلات پیوسته می‌بایست مدنظر قرار گیرد.

فرضیه سوم دلالت بر «فقدان رابطه منطقی و مکمل پراکنش فضایی کارکردها و مکان مرکزی در سکونت‌گاه‌های شهرستان دارد»

فرضیه چهارم مبین دخالت عوامل طبیعی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی - اداری در ایجاد سازمان فضایی ناحیه است که در برخی از ویژگی‌های این سازمان مانند موقعیت استقرار، تراکم، تفرق، اندازه جمعیت سکونت‌گاه شدیداً تحت تاثیر عوامل طبیعی شکل گرفته‌اند.

۶- الگوی فضایی موجود:

علیرغم صدق برخی از فرضیه‌های تئوری کریستالر در ناحیه مورد مطالعه و به ویژه وجود دشت صاف و بدون عارضه و نیز توزیع نسبی یکسان (همسان) جمعیت در سطح دشت، سلسله مراتب موجود از سلسله مراتب کریستالر تبعیت ننموده و باعث وجود یک سکونت‌گاه قطبی شده که فاقد ارتباط لازم و سلسله‌مراتبی با سایر سکونت‌گاه‌های مورد مطالعه می‌باشد و نیز شماری از سکونت‌گاه‌ها که علیرغم داشتن برخی کارکردهای مرکزی، اختلاف آشکاری با سطح یک دارند و عملاً صدق نظریه کریستالر در این ناحیه را مخدوش ساخته است، این عدم صدق را می‌توان ناشی از ساخت اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ناحیه و همین‌طور عوامل سیاسی تاثیرگذار بر نظام سکونت‌گاهی (از حیث تقسیمات اداری - سیاسی) دانست. در واقع شاید به‌توان گفت این عوامل در شمار علل اصلی شکل‌گیری ساختار فعلی و عدم تشکیل نظام سلسله‌مراتبی مطابق الگوی کریستالر در ناحیه هستند.

ساختار کنونی توزیع خدمات در مراکز موجود و استقرار بخش وسیع این‌گونه خدمات در تعداد محدودی از روستاها مانع سازمان یافتگی روابط دو سویه و مکمل میان سکونت‌گاه‌ها و مراکز گشته و در واقع این وضع

نه تنها به یکپارچگی سیستم فضایی و نظام سکونت گاهی مناسب، منجر نگشته بلکه به گسستگی هر چه بیشتر سکونت گاهها از مراکز و وابستگی تام و تمام آنها شهر صومعه سرا انجامیده است. این وضع را به ویژه نزدیکی شهر صومعه سرا به بیشتر سکونت گاههای واقع در محدوده مورد مطالعه و نیز شکل گیری شبکه ارتباطی و جادهای فعلی که دسترسی به شهر صومعه سرا را برای بیشتر اهالی سکونت گاهها تشدید نموده است. در این مورد وجود جریانهای عملکردی قوی میان سکونت گاهها و شهر صومعه سرا با هدف تامین و برآورد نمودن نیازهای مختلف خدماتی و کارکردی به خوبی مؤید این نظر می باشد.

با این که موقعیت مراکز بخشها از نظر فضایی در محدوده ای قرار دارد که تقریباً تناسب نسبی از بعد مسافت با سکونت گاههای سطح بخشها دارند و فاصله آنها نسبت به سکونت گاههای روستایی پیرامون کوتاه است. اما استخوان بندی و ویژگیهای شبکه ارتباطی موجود، ارتباطات میان سکونت گاهها و مراکز بخش را به حداقل ممکن کاهش داده و به استناد بررسیهای انجام گرفته، عمده اهالی ساکن روستاهای این محدوده اکثراً قریب به اتفاق ارتباطات و روابط عملکردی خود را با شهر صومعه سرا برقرار ساخته و در واقع نوعی پراکنش در روابط موجود به شکل کاملاً مشهود در سطح ناحیه دیده می شود.

۷- الگوی پیشنهادی:

با استفاده از نتایج حاصل از کاربرد روشهای سطح بندی، و نیز لحاظ کردن الگوهای رفتاری روستاییان الگویی پیشنهاد شده است که براساس آن، سکونت گاههای شهرستان صومعه سرا در چهار سطح متفاوت در قالب منظومه ها، مجموعه های روستایی سطح بندی شده اند. استقرار سلسله مراتب پیشنهادی، ضمن تقویت حلقه های واسط و مکمل، دسترسی متناسب تمامی نقاط روستایی را به خدمات و امکانات ضروری میسر می سازد و یکپارچگی فضایی را در سطوح مختلف عملکردی عینیت می بخشد.

الگوی طبقه بندی فضایی - جغرافیایی سکونت گاههای شهرستان صومعه سرا به صورت پیشنهادی در جدول ۳ آمده است.

۸- نتیجه گیری :

- استقرار سطوح مختلف خدمات در ناحیه مورد مطالعه، همراه با حدود وظایف دستگاه های خدمات دهنده و همین طور الگوهای رفتار فضایی ساکنان سکونت گاهها به منظور دسترسی به مراکز ارائه خدمات که خود ناشی از شرایط طبیعی، ویژگیهای فرهنگی - اجتماعی و نیز گسترش شبکه ارتباطی است، منجر به شکل گیری محدوده های روابط عملکردی به ویژه در روابط با خدمات آموزشی - بهداشتی - درمانی گردیده است. که بسته به نوع و سطح خدمات ارائه شده در مرکز، حوزه ها و مجموعه هم پیوند کارکردی ناحیه شکل گرفته است.

- تحلیل جریانهای کارکردی این حوزه ها و مجموعه ها حاکی است که وجود پاره ای کمبودها و خلاها در استقرار خدمات موجود در داخل این حوزه ها و مجموعه ها و نیز فی مابین آنها باعث ضعف و یا گسستگی روابط عملکردی شده و امکان بهره مندی و استفاده ساکنان سکونت گاهها از خدمات موجود به میزان زیادی

جدول ۳- الگوی طبقه‌بندی فضایی - جغرافیایی سکونت‌گاه‌های شهرستان صومعه‌سرا به تفکیک منطقه، مجموعه و حوزه روستایی (پیشنهادی)

مجموعه		حوزه روستایی		منظومه
مجموعه		نام حوزه	روستا	تولم
دهستان تولم	حوزه لیفشاگرد	سسس - گلابخوران - ماتک - بریران - شالکا - لیفشاگرد		
	حوزه گوراب	خواجه علیوندان - کلکوه - صیقلان - مرسارود - گوراب		
	حوزه تولم	دلیوندان - سیاه تن - مرخه - زیمسار - کلاشم پابین - فلاح آباد		
دهستان هندخاله	حوزه نوخاله اکبری	گازگیشه - باقلاکش - کیشستان - بودیان - نوخاله اکبری		
	حوزه هندخاله	سیاه درویشان - صوفیان ده - نوخاله جعفری - سادات محله - شیخ محله - هندخاله		
	حوزه نرگستان	خمسر - سیاوی . لاکسار - خراط محله - صیقل وندان - نرگستان		
دهستان ضیابر	حوزه ضیابر	بیچارکن - سارمه - اسفندق سر - شفت محله - نوپاشان - قرابا - چریسرنوده - کتمجان معتمدی - کتمجان سید عبدالوهاب - کتمجان یوسفعلی - بیشه سرا - لالم - میان گسگر - بیشه گاه - خشک رودبار - معاف وزیر - ضیابر - چکاور - لشمر زرخ - اسفند - فتمه سر - نوده		
	حوزه بیشه گاه بهمبر	لارسر - پلبیس راه ضیابر - طالش محله بهمبر - آقا محله بهمبر - بهمبر - جیرسر بهمبر - مازندران محله بهمبر - ارم سادات - سنگ بیچاربست - بیشه گاه بهمبر		
	حوزه طاهر گوراب	محمودکیان - پشتیر - کردمخله - زیمسار - اومندان - راجیر - آسیاب سر - نوکاشت - ویشه سرا - ملک سر - کلنگستان - خانه کنار - طاهر گوراب		
دهستان ظاهر گوراب	حوزه ابتر	خشتا مدخ - مناره بازار - چمن - معاف ارمندان - شکرباغان - کوده - پاتاوان - جاده کنار - ملاسرا - کلید بر - ابتر		
	حوزه کسما	دهنده - قصاب سرا - جیرمخله کسما - زغفان شارم - ازگم - پیشخان - کهنه سر - صیقلان - پاسکه - کسما - خرفکام		
	حوزه میانه	چمنقال - اسلام آباد - قاضده - زرکام - پوسنین سرا - گیاکو - کلسر - راسته کنار - میانه - سنگ چوپ - جیرگوراب		
دهستان کسما	حوزه صومعه سرا	چوبه - عریان - چنه سر - خطیبان - دوگور - خاکیان - شعله بس - لادمخ - اشپلم - کما - فشخام - نفوت - واقعه دشت		
	حوزه گوراب زرمیخ	سه سار - چالکسر - تطف - پشتیر - مهویران - میان بر - پیرسرا - ندامان - پشت مخ - ولد - سورم		
	حوزه تنیان	رفتگی - سیاه کوه - تنیان		
دهستان مرکیه	حوزه مرکیه	بالا بلگور - پابین بلگور - خرف - سه شنبه - سیاه اسطلاخ - مرکیه		
	حوزه پشتمسار	پردسر - پشتمسار		

کاهش می‌یابد.

- ضعف یا فقدان برخی از کارکردها و خدمات نظیر خدمات تجاری و خدمات عمومی و فنی در سطح بخش‌ها و مراکز موجود، موجب تشدید جریان‌های برون منطقه‌ای و فی‌مابین سکونت‌گاه‌ها و شهر صومعه‌سرا و به‌ویژه ارتباطات قوی‌تر محدوده بین ناحیه مورد مطالعه و شهر گردیده، به‌طوری‌که بیش از ۸۵ درصد رفتارهای فضایی و جریان‌های موجود، با هدف رفع نیازهای خدماتی را این‌گونه جریان‌ها تشکیل می‌دهند.

- علاوه بر موارد فوق، گرایش اهالی به انجام سفرهای چند منظوره خود از عوامل تشدید سفر به شهر صومعه‌سرا که مجموعه‌ای از خدمات مختلف را به‌صورت یک‌جا در اختیار می‌گذارد، محسوب می‌شود. با توجه به موارد فوق می‌توان گفت که سازمان فضایی و ساختار کارکردی موجود از انسجام و نظم لازم در جهت سرویس به سکنه روستاها برخوردار نبوده و فقدان یک مرکزیت قوی که به‌تواند زمینه این انسجام را به‌وجود آورد، خود به از هم گسیختگی بیشتر این سازمان و ساختار فضایی کارکردی آن منجر شده است.

منابع:

- ۱- آسایش، حسین، ۱۳۸۲، اصول و روش‌های برنامه‌ریزی ناحیه‌ای (مدل‌ها، روش‌ها و فنون) انتشارات شهری.
- ۲- استعلاجی، علیرضا، ۱۳۸۰، آشنایی با توسعه پایدار و یکپارچه روستایی، تهران وزارت جهاد کشاورزی.
- ۳- پاپلی یزدی، محمدحسین، ۱۳۸۲، نظریه‌های شهر و پیرامون، تهران، انتشارات سمت.
- ۴- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، نقشه توپوگرافی ۱:۵۰۰۰۰ شیت بندرانزلی و طاهرگوراب.
- ۵- صراف، مظفر، ۱۳۶۴، سیری در مباحث توسعه فضایی با نگاهی ویژه به طرح آمایش سرزمین، چاپ اول، تهران، سازمان برنامه و بودجه.
- ۶- مرکز آمار ایران، شناسنامه آبادی‌های کشور، سرشماری عمومی نفوس و مسکن شهرستان صومعه‌سرا سال ۱۳۷۵.
- 7- Pualj,clock,(1983),An introduction to rural settlement planning,London and NewYork.
- 8- Mandal, R.B;(1988)systems of rural settlement in development in india;NewDehli.